

वर्गीय र जातीय उत्पीडनमा चमार

पूर्ण बस्नेत

२०५६ चैत्र ११ गते बिहानै लहान बजारमा एउटा अप्रिय खबर तरंग बनेर फैलियो । बजारभरि माइकद्वारा सूचना जारी गरिएको थियो— “चमार जातिमाथि सार्वजनिक नाकाबन्दी लगाइएको छ । नाकाबन्दी विरुद्ध जानेलाई ५५१ रुपैयाँ जरिवाना गरिनेछ ।”

एकै छिनमा लहानमा खैलाबैला मच्चियो । सामान्य जनजीवन अस्तव्यस्त भयो । सधैंभैँ एकाबिहानै चिया पिउन घरबाट निस्किएका लहान नगरपालिका-६ का नगर सभा सदस्य (नसस) डोमी मोचीलाई चमार भएकाले पसलेले चिया दिएन । लहान नगरपालिका-१ का अर्का नसस सन्हु रामलाई बसको टिकट बुकि गर्ने कामबाट बञ्चित गरियो । सन्हु राम भन्छन्- “मैले लहान बजारमा मगैँ चौधरीको घरमा टेलिफोन बुथ चलाउँथे । मेरो टेलिफोन बुथमा आगो लगाइयो र चमार भएकाले मलाई घरपट्टिले घर खाली गर्ने आदेश दिए ।”

१५ वर्षदेखि लहान बजारमा रिक्सा चलाएर जीविकोपार्जन गर्दै आएका सैनि रामलाई रिक्सा चलाउन प्रतिबन्ध लगाइयो । ठेला मजदूरहरूले चमार जातिको भएकाले आफ्नो ठेला गुडाउन पाएनन् । लहान बसपार्कमा कुल्ली काम गर्ने दर्शन रामलाई बस, ट्रकमा सामान भिक्न, राख्न दिइएन । लहान-१ का दर्शनराम भन्छन्- “मैले कुल्ली काम गरेर कमाएको ८० रुपैयाँ पैसा पनि लुटियो ।” पसलमा औषधी लिन जान नदिएकाले दर्शन रामले आफ्नी विमारी छोरीलाई औषधी खुवाउन पनि पाएनन् ।

बिहान उठेर सधैं भैँ सार्वजनिक ठाउँमा पिसाब गरिरहेका एक बालकलाई चमार भएकाले कुटपीट गरियो । श्रीमती दुर्गादेवी राम भन्छिन्- “हातमा लठ्ठी लिएका मान्छेहरू घरघरमै आएर आइमाइहरू दिसा पिसाब गर्न निस्केमा बलात्कार गरिदिन्छौँ, घरमा आगो लगाइदिन्छौँ भनेर धम्की दिए । सार्वजनिक ठाउँमा दिसा, पिसाब गर्न गएकाहरूलाई ढुङ्गा हानियो ।”

“चमारहरूले अरुको जग्गामा नटेक्नु, सार्वजनिक पोखरी, इनार र धारा प्रयोग नगर्नु, अरुको जग्गामा दिसा पिसाब नगर्नु ।” विजुलीका पोल र रुखहरूमा यस्ता सूचनाहरू टाँगिएको थियो ।

ठूला जातका भनिनेहरूबाट गरिएको यो नाकाबन्दीले साना जातका भनिने चमारहरूलाई उकुस मुकुस बनायो । सार्वजनिक बाटोमा हिँडुल गर्न, होटल पसलमा बस्न, खान र उपभोग्य सामग्रीहरू किन्नमा मात्र प्रतिबन्ध लगाएको होइन, औषधी किन्न र विरामीलाई उपचार गर्नबाट पनि बञ्चित गरियो । सार्वजनिक चापाकल र पोखरीको पानी पनि प्रयोग गर्न नदिएर मानव अधिकारको उल्लंघन गरियो । चमार बालबालिकाहरूलाई स्कूल जान पनि रोक लगाइयो । घर बाहिर निस्कनासाथ अर्काको जग्गामा टेक्नु पर्ने र त्यसको परिणाम नराम्रो हुने चेतावनीले

२४— छापामा दलित

यिनीहरु धेरै समयसम्म घरबाट बाहिर निस्कनै सकेनन् । चमारहरु भित्रको भित्रै बाहिरको बाहिरै भए । श्रीमती दुर्गादेवी राम भन्छिन्- “हामी दुवै बुढाबुढीले काम गर्न नपाएकाले हामीसंग पैसा थिएन । पैसा भएपनि बजारमा सामान किन्न रोकिएको थियो । हामी दुई दिनसम्म भोकै बस्यौं ।”

वर्षौंदेखी ‘अछूत’को रूपमा व्यवहार गरिदै आएका चमार जातिमाथि यसरी नाकाबन्दी लगाएर सामाजिक आतंक मच्चाउने मुख्य व्यक्ति स्थानीय जमिन्दार पद्मनारायण चौधरी पूर्व उद्योग राज्यमन्त्री र नेपाली काँग्रेसका स्थानीय नेता पनि हुन् । लहानको जमिन्दारको रूपमा चिनिने चौधरीको निवासलाई यहाँ ‘मटियर्वा ड्योढही’ (मटियर्वा दरवार) भनिन्छ, जहाँबाट सिनो नफाल्ने चमारहरुलाई सार्वजनिक बहिष्कार गर्न निर्देशन भएको थियो ।

सामाजिक समानता र न्यायको माग गर्ने पूर्वी तराईको यस मैदानका चमारहरुमाथि अन्यायको बुल्डोजर मच्चिँदा यता राजधानी काठमाडौंमा भने दश वर्षे प्रजातन्त्रको उपलब्धीको बखान हुँदै थियो । राज्य संचालकहरु आर्थिक, सामाजिक रुपान्तरण र समतामूलक समाजको कुरा गरिरहेका थिए ।

दरवार र भुपडीको लडाइ

लहानको राजनीतिक अर्थतन्त्र वर्षौंदेखि मटियर्वा दरवारमा केन्द्रित छ । लहानका जमिन्दारहरु पूर्व उद्योग राज्यमन्त्री पद्मनारायण चौधरी र पूर्व मेयर लगनलाल चौधरीले यहाँको आर्थिक, सामाजिक र राजनीतिक क्रियाकलापहरुलाई निर्देशित गरिरहेको कुरा स्थानीय बुद्धिजीवीहरु बताउँछन् । २०४६ सालमा राजनीतिक व्यवस्थामा परिवर्तन आएपनि यिनीहरुको सामन्तवादी हैकम यथावत छ । यी जमिन्दारहरु अहिले पनि लहानमा ‘छोटे राजा’ कै रूपमा जिवित छन् । यिनीहरु मटियर्वा दरवारमा बसेर आदेश जारी गर्छन्, जसको विपरीत जाने गुञ्जाइस यहाँ कसैलाई छैन ।

भनिन्छ, लहानको ५० प्रतिशत भन्दा बढी जग्गा अहिले पनि यिनै जमिन्दारहरुको नियन्त्रणमा छ । तर यहाँका सयौं दलित उत्पीडितहरूसँग खेतबारी त के छाप्रा हाले एक टुक्रा जमीन पनि छैन । आफ्नो भन्ने केही नभएका चमारहरु २-३ पुस्तादेखि नै चौधरीको जग्गामा छाप्रा हालेर बस्न थाले, जुन अहिलेसम्म पनि उनीहरुकै नियन्त्रणमा छ ।

२५ – छापापामा दलित

जीविकोपार्जनको निम्ति आवश्यक पर्ने सबैजसो भौतिक स्रोत साधनबाट चमारहरूलाई पाखा पारिएको छ । शिक्षा, स्वास्थ्य, संचार जस्ता आधारभूत कुराहरू यिनीहरूका लागि दुर्लभ छन् । आर्थिक अभावले गर्दा सम्पूर्ण समय जीविकोपार्जनको निम्ति मजदुरीमा लगाउनु पर्ने र ठूला जातको स्याहार सुसार गर्नुपर्ने भएकोले पेट भरि मिठो खाने, राम्रो लाउने, खेल्ने, मनोरञ्जन गर्ने, सबैसंग कुराकानी गर्ने भन्ने कुरा यिनीहरूको हिस्सामा कहिल्यै परेन । अवसर र समय दुवै नपाएकाले यिनीहरू ज्ञान र राजनीतिक चेतना भन्दा टाढै रहे ।

चमारहरूको विकासको जरो नै काटिएको छ । मटियर्वा दरवारमा बल्ने विजुली यिनीहरूको भुपडीमा बल्दैन । दरवारमा आउने पानीको धारो यिनीहरूको भुपड बस्तीमा आउँदैन । यिनीहरूको काम भनेको कुनै प्रश्न नगरी मटियर्वा दरवारको आदेश पालना गर्ने, उनीहरूले भनेको ठाउँमा भोट हाल्ने र उनीहरूको स्याहार सुसार गर्ने मात्र हो । जिम्दारहरू चमारहरूसँग मान्छेको रूपमा होइन दासको रूपमा व्यवहार गर्छन् । वर्षौंदेखि उनीहरूकै मर्जीमा चल्नुपर्ने एकाले चमारहरूले आफ्नो स्वतन्त्र अस्तित्वको अनुभव गर्न पनि पाएका छैनन् ।

आफ्नो खेतवारी नभएपछि मजदुरी नै यिनीहरूको जीविकोपार्जनको मुख्य आधार बन्यो । नेपालमा काम नपाए भारतको पंजाव, हरियाणातिर पनि कृषि मजदुरी गर्न पुग्ने गर्दछन्, यी दलितहरू । यिनीहरूको अर्को परम्परागत पेशा जुत्ता सिउने हो । तर समय अनुरूप सीप प्रबर्द्धन नहुँदा र प्रविधिको विकाससँग हिंड्न नसक्दा यो पेशाबाट पनि यिनीहरू विस्थापित हुँदै गए । मरेको सिनो फाल्ने र महिलाहरूले सुडेनीको काम गर्ने कुरा परम्परादेखि नै यिनीहरूको बाध्यात्मक पेशा बन्यो । सबै जातिको सिनो फाल्ने र सुडेनीको काम गर्नुपर्ने भएपछि यिनीहरूलाई सिनो फाल्ने 'नीच जात' को रूपमा हेर्न थालियो । तर यो घृणित काम यिनीहरूको रहर नभएर बाध्यता थियो ।

गाह्रो साह्रो र कसैले गर्न नचाहने श्रम गर्नेहरूले समाजमा सम्मान र प्रोत्साहन पाउनु पर्ने हो । तर जसको लागि सिनो फाल्ने र सुत्केरी स्याहार्ने काम गरे तिनीहरूबाट नै यिनीहरूले घृणा र तिरस्कार सहनु पर्‍यो । श्रम अनुसारको मूल्य पनि नपाउने र घृणा पनि सहनु पर्ने कुराले यिनीहरूमा आङ्गोश बढ्न थाल्यो । उत्पीडनको चरम अवस्था र समयक्रमले यिनीहरूमा ल्याएको चेतनाको विकासले आक्रोश विद्रोहमा परिणत भयो ।

सामाजिक आतंकको नयाँ सिलसिला

सिरहाका दलित कार्यकर्ता शिवकुमार महाराका अनुसार २०५१ सालदेखि चमारहरूको जातीय संगठन नेपाल राम समाज कल्याण संघले सिरहा र सप्तरीमा सिनो नफाल्ने र सुडेनी काम नगर्ने अभियान थाल्यो । त्यो अभियानको प्रतिकारस्वरूप चमारहरूमाथि नाकाबन्दी गर्ने आतंकको यो नयाँ सिलसिला पनि शुरु भयो ।

शिवकुमार भन्छन्-“सिरहाका सीतापुर, अरड, कर्जन्हा, थलाहा, सनहैठा आदि गाउँहरूमा सिनो नफाल्ने र सुडेनी काम नगर्ने अभियान नै चल्यो ।

२६ – छापामा दलित

यसमध्ये सचेत मान्छेहरुको बाहुल्यता भएका गाउँहरुमा संघर्ष सफल भए भने रुढीवादी सामन्ती सँस्कृतिसँगै रुमल्लिरहेका मान्छेहरुको बाहुल्यता रहेका गाउँहरुमा संघर्ष असफल भए । यो अभियान चलेका अधिकांश गाउँहरुमा 'ठूला जाति'बाट नाकाबन्दी गरियो । त्यस क्रममा कतिपय ठाउँहरुमा दुई पक्षबीच शारीरिक भिडन्त नै भए । संघर्षबाट नभाग्ने दलितहरुले थुप्रै गाउँहरुमा विजय हासिल गरेका छन् । जहाँ जहाँ संघर्ष असफल भयो त्यहाँ अहिले पनि चमारहरु सिनो फाल्न र सुडेनीको काम गर्न बाध्य छन् । त्यस्तै सरस्वती सामुदायिक विकास मञ्चको सहयोगमा सप्तरीका दुर्गापुर लगायतका गाउँहरुमा यस्ता संघर्षहरु भएका कुरा सामाजिक कार्यकर्ता अर्जुन थपलिया बताउँछन् ।

सप्तरी र सिरहाका गाउँहरुमा भएका संघर्षले लहानका चमारहरुलाई पनि प्रेरित गर्‍यो । लहानका चमारहरुले सिनो नफाल्ने निर्णय गरेको भण्डै १५ दिनपछि चैत्र ४ गते पूर्व उद्योग राज्यमन्त्री पद्मनारायण चौधरीको पाडो मर्‍यो । तर यसपटक चमारहरुले सिनो फाल्ने 'दरबार' को आदेशलाई चुनौती दिए र भने "हामीले सिनो नफाल्ने निर्णय गरेका छौं ।" यसबाट जिम्दारहरुको हैकममा ठूलो चोट पुग्यो ।

चैत्र १० गते लहानको एउटा स्कूलमा 'ठूलो जाति' भनिनेहरुको बैठक बस्यो । पद्मनारायण चौधरीको अगुवाइमा बसेको बैठकले सिनो नफालेर चमारहरुले परम्परा तोडेको र सामाजिक मर्यादाको उल्लंघन गरेको ठहर गर्‍यो । उनीहरुलाई सामाजिक दण्ड दिनुपर्ने सहमति भयो र पूर्णबहादुर खड्काको अध्यक्षतामा 'चमार बहिष्कार समिति' बनाइयो, जसको आह्वान भोलिपल्ट ११ गते लहानमा चमारहरुमाथि नाकाबन्दी गरियो ।

न्यायको आशामा तुषारापात

नाकाबन्दीले लहान नगरपालिकामा सामाजिक आतंक मच्चियो । स्थानीय मानव अधिकारवादी कार्यकर्ता, पत्रकार र बुद्धिजीवीहरुको पहलमा दलितहरुले लहानको इलाका प्रहरी कार्यालय घेरे । प्रजिअको उपस्थितिमा पद्मनारायण चौधरी र पूर्णबहादुर खड्का सहित राजनीतिक पार्टीका स्थानीय प्रतिनिधि, पत्रकार, मानवअधिकारवादी कार्यकर्ताहरुको भेला भयो । त्यसमा "चमारहरुलाई सिनो फाल्न नलगाउने, फाल्न चाहनेलाई नरोक्ने, चमार जाति विरुद्धको नाकाबन्दी गैर कानूनी र अमानवीय भएकोले तुरुन्त हटाउने" सहमति भयो ।

तर बर्षौंदेखि हेपिएका र पाखा पारिएका पीडित चमारहरु यत्तिकैमा सन्तुष्ट छैनन् । गैर कानूनी ढंगले नाकाबन्दी गरिएकाले अपराधीहरुमाथि कारवाही गरिनु पर्ने अडान उनीहरुको छ । अपराधीहरुलाई समातेर कानूनी कारवाही गर्नु पर्नेमा प्रजिअले चमारहरुलाई बाध्यतामा पारेर सहमति गराउने षडयन्त्र गरेको कुरा राष्ट्रिय सभाका सांसद लालबहादुर विश्वकर्मा बताउनु हुन्छ ।

संविधानको धारा ११ को उपधारा ४ मा भनिएको छ, "कुनै पनि व्यक्तिलाई जातिपातिका आधारमा छुवाछूतको भेदभाव गरिने वा सार्वजनिक स्थलमा उपस्थित हुन सार्वजनिक उपयोगका कुराहरुको प्रयोग गर्नबाट वञ्चित गरिने छैन ।

२७— छापामा दलित

त्यस्तो कार्य कानून बमोजिम दण्डनीय हुनेछ ।” लहान घटनाको सन्दर्भमा सरकारले संविधानको यो अठोटलाई व्यवहारमा उतारेको कहीं कतै देखिदैन । स्थानीय संघर्ष समितिका अध्यक्ष विश्वेन्द्र पासवान भन्छन्- “चमारहरुमाथि गरिएको नाकाबन्दी छुवाछूतको सामान्य घटना मात्र होइन, घोर अमानवीय घटना हो । संविधान र मानवअधिकारलाई चुनौती दिएर यत्रो काण्ड मच्चाउँदा पनि अपराधीहरुमाथि कार्वाही भएन । कानूनलाई व्यवहारमा लागू गराउने काम प्रशासनबाट भएन । यसले सरकारको भूमिकामाथि सन्देह उत्पन्न गरेको छ ।”

चमारहरुले चैत्र २८ गते मध्याह्नको टाउको दुख्ने घामको पर्वाह नगरी लहानमा जुलुस प्रदर्शन गरे । अपराधी पद्मनारायण चौधरी र पूर्णबहादुर खड्कामाथि सार्वजनिक अपराध ऐन अन्तर्गत कार्वाही गर्नुपर्ने माग गर्दै इलाका प्रहरी कार्यालयमा जाहेरी दिए । जुलुस पश्चात् आयोजित सभामा वक्ताहरुले सरकारले अपराधीमाथि कानूनी कार्वाही नगरे आन्दोलनले विष्फोटक रूप लिने चेतावनी दिएका थिए ।

तर सत्तामा बलियो पहुँच भएका लहानका जिम्दारहरु चुप लागेर बस्ने अवस्था थिएन । चमारहरुले संघर्ष शुरु गरे देखि नै यिनीहरु प्रतिकारमा उत्रिएका थिए । नेपाली काँग्रेसको लहान नगर समिति र सिरहा १ नं. क्षेत्रीय समिति नै चमारहरु विरुद्ध खुलेआम उत्रियो । घटना आफ्नो नियन्त्रण भन्दा बाहिर गइसकेपछि यिनीहरुले चमारहरुलाई तह लगाउन सरकारलाई गुहारे । भूमिसुधार राज्यमन्त्री गोपाल राई लहान पुगे र प्रजिअलाई जबरजस्ती चमारहरुले दिएको जाहेरी खारेज गर्न लगाए । त्यसको विरोधमा उत्रिएका चमार महिलाहरुमाथि प्रहरीबाट लाठी प्रहार भयो । यसबाट के बुझिन्छ भने कानून मिच्ने अपराधीहरुमाथि कार्वाही गर्न सरकार तयार छैन र त्यसको विरोध गर्ने सवैधानिक अधिकार दिन पनि तयार छैन । सरकार नै यसरी विपक्षमा खडा भएपछि राज्यबाट न्याय पाइएला भन्ने दलितहरुको भिन्नो आशामा पनि तुषारापात भयो ।

राजनीतिक आन्दोलन

राष्ट्रिय सभाको सामाजिक न्याय समितिले लहानमा चमारहरुमाथि भएको नाकाबन्दीको घटनाको छानवीन गर्न शान्ता मानवीको अध्यक्षतामा डा. राममान श्रेष्ठ, विजुल विश्वकर्मा र ऋषि बाबु परियार रहेको टोली गठन गर्‍यो । सांसदहरुको यो टोलीले चैत्र १९ गते लहान आएर घटनाको बारेमा विवरण संकलन गरेतापनि प्रतिवेदन सार्वजनिक भएको छैन ।

“चौधरी खलक पहिले जस्तै दलितहरु नबोलुन् भन्ने चाहन्थे तर उनीहरुले बोल्ने आँट गरे । यो नै तिनीहरुको लागि असह्य भयो ।” लहान घटनाको स्थलगत अध्ययनपछि सांसद मानवी भन्नुहुन्छ- “चौधरीहरुले समयको परिवर्तनलाई बुझ्न नसकेर हैकमवादी सामन्ती संस्कृतिलाई निरन्तरता दिनु र समयक्रमले चमारहरुमा ल्याएको विकास बीचको द्वन्दको प्रतिफल नै लहान घटना हो ।”

चैत्र २५ गते प्रमुख जिल्ला अधिकारीको कार्यालयमा भएको सर्वदलीय बैठकमा पद्मनारायण चौधरीले दलित प्रतिनिधिहरुलाई इंगित गर्दै पटक पटक

२८ – छापामा दलित

दोहोच्याएर भने- “जे हुनु भैसक्यो । अब यो जातीय समस्यालाई वर्ग संघर्षको रूप दिएर राजनीतिकरण नगरो । वर्ग संघर्षले दलितहरूको कहिल्यै हित गर्दैन ।”

पद्मनारायण चौधरी तिनै व्यक्ति हुन् जसलाई यहाँका दलितहरूले वर्षौंदेखि भोट दिदै आएका छन् । तर त्यसको बदलामा अहिलेसम्म उनीहरूले अपमान, तिरस्कार र घृणा बाहेक केही पाएका छैनन् ।

२०४६ सालको राजनीतिक परिवर्तनपछि कोही हुन्छ कि भन्ने आशा दलितहरूमा पलाएको थियो । तर दश वर्षे प्रजातन्त्रमा पनि राज्य संरचना र व्यवस्थामा पकड भएका ‘ठूला जात’ र वर्गले राज्यको साधन स्रोत र अवसरहरू आफ्नै जात र वर्गमा मात्र सीमित गरेपछि र आफ्नो भागमा तिरस्कार, अपमान र गरीबी मात्र परेपछि, यिनीहरूमा बहुदलीय प्रजातन्त्रप्रति नै वितृष्णा बढेर गएको छ । राज्यले नै दलितहरूको मुक्तिको लागि आमूल परिवर्तनको ठोस कार्यक्रम नल्याउने हो र जीवन जिउने सम्पूर्ण बाटाहरू अवरुद्ध गरिने हो भने भोकोपेट, नागो शरीर, घरबार विहीन, मजदुरी खोसिएका, शिक्षा र स्वास्थ्य सेवाबाट बञ्चित गरिएका, समाजबाटै बहिष्कार गरिएका दलितहरूले संघर्षको बाटो रोज्नु बाहेक अर्को विकल्प देखेका छैनन् ।

तर आन्दोलनलाई दीर्घकालसम्म डोच्याउन सक्ने भरपर्दो दलित नेतृत्व अस्तित्वमा आइनसकेकाले लहानको चमार आन्दोलन अधकल्थो अवस्थामा अल्मलिइरहेको छ । लहान घटनाका पीडितहरूलाई साँच्चै नै न्याय दिलाउने हिसावले कुनै पनि राजनीतिक पार्टी अगाडि सरेको देखिदैन । दलित समस्याप्रति राजनीतिक पार्टीहरू संवेदनशील नभएको महसुस चमारहरूले गरेका छन् । केही पार्टीहरूले आफ्नो ‘भोट बैंक’ विस्तार गर्ने हिसावले मात्र यो समस्यालाई उठाइरहेको जस्तो देखिन्छ भने केही संघ संस्थाहरू पीडित पक्षलाई साँच्चै राहत दिलाउने भन्दा बढी आफ्नो प्रचारको लोभले लागिरेको जस्तो देखिन्छ । उत्पीडित वर्गको सक्रिय सहभागिता बिना अरुले गरिदिने संघर्षले स्थानीय चाहना र नेतृत्वलाई मुखरित गर्न सक्तैन, जसले गर्दा फेरि पनि राज्यसंरचनामा उनीहरूको सहभागिता असंभव बन्न जान्छ ।

“पार्टीहरूले दलित उत्पीडितहरूलाई भोट दिने औजारको रूपमा मात्र प्रयोग गर्न खोज्नु ठूलो गल्ती हो” समाजशास्त्री डा. चैतन्य मिश्र भन्नुहुन्छ- “दलित मुक्ति आन्दोलन वास्तवमा राजनीतिक आन्दोलन नै हो । तर दलितहरू स्वयंले यो आन्दोलनलाई राजनीतिकरण गरेर लैजानु पर्छ ।”

(विकास, असार २०५७)